

Eth substrat euscar en Aquitània e en Pirenèu Centrau

Jèp de Montoya e Parra

DOI: 10.2436/15.8040.01.134

Resum

En tot gèsser d'ua brèu presentacion istorica des antics pòbles que demorauen ena Aquitània e en Pirenèu Centrau e as que nomete tant Plini coma Cesar, sajar de dar sentit a ua seria de toponims e d' inscripcions erigides as antiques divinitats que s'an trobat e que non aurien significacion aparenta se non mos ajudam der actuau basc, çò que ven a provar de quauqua manèra qu'er actuau pòble basc ei prohodaments emparentat, des des sues origines, damb eth pòble pirenenc; era lengua basca, er euskera, ei lèu, damb tota seguretat, eth testimòni viu des lengües parlades en Pirenèu ena epòca paleolitica, ce que mos hè a pensar qu'eth pòble euskaldun ei era mès pura representacion viua, a traùs dera sua lengua aumens, deth mès antic pòble pirenenc.

*****

Es pòbles indigènes que poblauen, en temps dera aucupacion romana, es territòris que posterioraments formèren era Civitas des Convenae com eth des Consoranni, formen part des pòbles d'Aquitània as quaus i hèn referéncia Cesar, Estrabon o Plini. Toti eri quan parlen d'aguesti pòbles indigènes coincidissen en trapar es madeishes diferéncias damb era rèsta des pòbles dera Gàllia.

Maugrat qu'entà Cesar era Aquitània serie era part de tèrra limitada pes Pirenèus, era Garona e er Ocean Atlantic, autant eth pòble des Convenae e eth Consoranni serien consideradi coma aquitans, maugrat qu'en part se tròben en marge dret dera Garona. Plini, ena sua relacion de pòbles, nomete as Consuaranni laguens dera lista de vint-e-tres petits pòbles o tribus dera Aquitània.

Cesar, en *Bellum Gallicum*, en auer dividit era Gàllia en tres grani pòbles, es bèlgues, es aquitans e es cèltes, senhale qu'entre eri i a granes diferéncias en çò que tanh ara lengua, as institucions e as leis. Estrabon encara va mès enlà e mos ditz ena sua *Geografia* qu'es aquitans diferissen completaments dera rèsta des pòbles dera Gàllia, non sonque pera sua lengua senon pera sua tipologia fisica, perque semblen mès as ibèrs deth sud des Pirenèus qu'as gallesi.

Digam aciu qu'es termières des diferents dialèctes deth gascon actuau se diferèncien claraments de d'auti dialèctes dera lengua d'òc e se corresponen totauments damb es termières qu'es antics autors assignen ara Aquitània; era Gasconha, còr d'aquera Aquitània, non serie mès qu'era Bascònia latinizada.

Es Consoranni, nòm que s'a tengut e qu'a evolucionat en tot balhar eth nòm ara diocèsi medievau de Coserans e ath territòri deth madeish nòm damb caplòc ena actuau Sent Guironç, aucupauen era val der arriu Salat e des sòns afluents. Eth nòm de Convenae, Comenge (Comminges) proven de "cum venire", de gent arribada de pertot; ei un nòm puraments latin balhat ara organizacion dera Civitas Convenae per Pompeu er an 72 abans de Jesucrist, e per establiment sus aguest territòri des colons qu'auien lutat en Ispània ath costat de Sertòri. Per contra, recebec eth nòm de Convenae eth nau territòri qu'administrativaments auie coma caplòc administratiu Lugdunum, er actuau Sent Bertran de Comenge (Saint

Bertrand de Comminges). Mès seguraments qu'eth quadre politic d'aguesta *civitas* siguec format per ua confederacion locau anteriora, de petiti pòbles o tribus, establida en naut cors dera Garona. Un d'aguesti pòbles serie es Garunni nomentat per Cesar ena sua enumeracion des pòbles aquitans. Tanben, laguens d'aguestes tribus, e segontes Polibi, trapam as Arenòsi e as Andosins coma pòbles qu'Annibal trobèc en camin tà Roma quan es Guèrres Puniques. Probablaments aguesti dus pòbles poirièn èster es aranesi e es andorrans. Estrabon parle des excellentes tèrmes e des aigües termaus des Onesi, vesins deth territòri des Convenae. Plini eth Vielh, ena sua lista des pòbles aquitans, nomete es Onesii e es sues tèrmes, e coincidís damb era màger part des erudits e istoriadors que les plaçarien ena val der One, conca dera Pica, e mès concretaments en Banhèras de Lushon (Bagnères de Luchon). Eth pòble des Onobrisats o Onobrivats (d'Onn, Onna e Briva): eth pòble deth pònt der One, tribu o petit pòble nomentat per Plini, aurie d'aucupar ena antiquitat eth territòri de Nebosan, comprenut en part pera antica diocèsi de Comenge o, dilhèu, coma credie Bernard Sarrieu, eth territòri der One ena val de Lushon.

En sègle VI abans de J.C., era Aquitània pirenenca ère abitada per pòbles sedentaris, que hège fòrça temps que s'auien establits enes vals dera serrada e se dedicauen as sues espleites agricòles, pastoraus e forestaus. Coma ja auem dit, Cesar persute sus era diferéncia que dessepare es aquitans dera rèsta des gallesi, sustot respècte dera lengua, des institucions pròpies e des leis pes quaus se regissen. Estrabon reitàre es analogies, tant fisiques coma lingüísticas, des aquitans damb era rèsta des pòbles ibèrs o deth versant sud deth Pirenèu. Aguest caractèr particular dera Aquitània que s'esten entre era Garona e es Pirenèus, diden es estudiosi d'aqueth temps, que s'a mantengut des dera epòca imperiau enquiara fin deth sègle III. Jo gosaria híger que, en çò que tanh ara Val d'Aran, evidentaments jogant un papèr politic, a trauès deth temps, favorable as interèsi pròpris e deth Reiaume d'Aragon, diferenti dera rèsta d'Aquitània, qu'aquera analogia s'a tengut e s'a incrementat. Cau insistir qu'eth pòble aranés, maugrat qu'en versant nòrd deth Pirenèu, seguís fidèu a ues origines ancestraus emparentades damb aqueth antic pòble, anterior ara arribada romana, que s'estenie deth Pirenèu centrau, dilhèu des d'Andòrra, enquiath Cantabric, e deth nòrd dera Aquitània enquiara Bureba, ja en tèrres burgaleses, en marge dret der Èbre, e qu'ena lengua basca volerie díder quauquarren atau com "eth cap o eth tèrme de baish o er extrèm de dejós".

Era inscripcion de Hasparren mòstre ath pòble aquitan que demane ar emperaire d'èster separat administrativaments des gallesi, ei a díder, des pòbles que demorauen entre era Garona e eth Loira, as quaus August auie incorporat entà formar part dera grana província dera Aquitània. A compdar d'aquiu, era antica Aquitània de Cesar receberà eth nòm de Novempopulania.

Eth pòble basc, damb ua lengua de caractèrs absolutaments diferenta des autes lengües indoeuropèes parlades pes pòbles des sòns entorns, serie eth darrèr grop subervivent d'aqueth pòble aluenhat qu'auie conservat intacta era sua lengua e, en cèrta manèra, era tipologia ath long des sègles en extrèm sud-oèst dera Aquitània enquiàs montanhes de Biscaia, era actuau Euskal Herria.

Atau, poirièm díder qu'eth Pirenèu occidentau ère poblat per aguesti pirenenics entre es quaus poirièm distinguir es cempsis, saefi, cantabres, varduli, caristi, autrigons e bascons pròpriaments diti. Toti eri, descendents des vielhs pirenenics preïstòrics qu'auien mantengut era sua individualitat enes montanhes deth nòrd-oèst aproximativaments. Entre aguesti pòbles de Navarra e deth litorau deth gòlf de Gasconha o Biscaia ei a on trobam es vertadèrs

davancèrs des bascos. Eth tèma dera origina des bascos s'a confonut fòrça damb era origina des ibèrs, çò que complique er estudi d'andús pòbles.

Damb era mòrt de Garcíá, rei de Pamplona-Nájera, en mans deth sòn frair Ferran Ièr de Castelha ena batalha d'Atapuerca (província de Burgos, er an 1054), demorèc representada definitivaments era division dera poblacion basca peninsulara (integrada laguens deth Reiaume de Pamplona-Nájera) es tres reiaumes, causa que serà fatidica entath futur dera lengua autoctòna, era basca, en Castelha, Aragon e Catalonha. En tot representar era fractura definitiva ena trajectòria des bascos cap ara compactacion territoriala e era estructuracion politica regida des deth focus navarrés.

Castelha e Aragon en tot seguir era sua expansion cap ath sud ena reconquèsta, anèren aumentant de mès en mès era sua poblacion latina. Pr'amor d'açò, pòga pòc er *euskera*, qu'ère era lengua majoritària en aguesti reiaumes e lengua mairau des prumèrs reis de Castelha e Aragon, anèc perden pes e desaparéishec. Eth romanç parlat enes nuclèus urbans grani deth nòrd de Castelha e nòrd d'Aragon, que derivaue deth parlar des bascs romanizats, s'anèc estienent enes pòbles der entorn a on er *euskera* ère era lengua quotidiana. D'aguesta manèra eth castelhan e er aragonés, pendent sègles de bilingüisme, anèren prenent graduament terren ar *euskera* enes tèrres de Castelha e Aragon.

Cau arrebrembar qu'es castelhans sorgiren dera romanizacion dera tribu basca mès occidentau, es autrigons, e qu'es navarresi-aragonesi, per un aute costat, sorgiren dera romanizacion dera tribu des bascons, qu'ena epòca imperiau romana comprenie La Rioja, Navarra e eth nòrd d'Aragon. D'ací era semblança des dues lengües romances, e ath madeish temps, es sues respectives diferències fonetiques, perque encara qu' autrigons e bascons parlauen eth madeish idiòma, er *euskera*, era lengua basca parlada pes bascons e pes autrigons èren dialèctes diferenti.

Lengua e cultura latina èren sinonims de cristianitat, pr'amor qu'era major part dera poblacion basca ère pagana. A mesura qu'auançauen es lengües e cultures latines, auançauè eth cristianisme. Enquia qu'a compdar deth sègle XIV er *euskera*, lengua autoctòna d'aguestes tèrres, siguec considerada coma ua lengua barbara, pagana, inferiora qu'auie de desaparéishec en tot dar lòc as prumèrs decrets de proibicion deth basc. Un d'eri lo podem trobar enes ordenances municipaus dera ciutat de Uèsca de 1349 ("Ordenanzas de Huesca de 1349" era Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, t. III, 1013, paja. 433), en qué se soslinhe çò que segís:

«Item nyl corredor nonsia usado que faga mercaduria ninguna que compre nin venda entre ningunas personas faulando en algaravia, ni en abraych nin en basquenç, et qui lo faga pague por coto XXX sol»

Se proibís d'aguesta manèra er usatge der arab (algaravia), der ebrèu (abraych) e deth *euskera* (basquenç) en mercat de Uèsca jos multa de 30 soleis (moneda d'aur aragonesa), obligant, donques, as comunitats arabs, ebrèa e basca dera ciutat, a parlar sonque eth romanç aragonés. Ei fòrça significatiu qu'ena Edat Mieja a compdar deth sègle XIV se comencèsse a proibir eth judiu, er arab e er euscar, ja que representauen era religion ebrèa, era islamica e era antica religion basca, qu'ère era que professauen majoritàriaments es bascos.

Era mòstra dera reafirmacion identitària des navarresi siguec era utilizacion per prumèr còp per part de Sancho VI eth Sabi deth tèrme lingua navarrorum (lengua des navarresi) entà hèr referéncia ara lengua basca en un des sòns documents oficials der an 1167:

"Erit autem talis differentia inter Orti Lehoarriz et Açeari Umea et succesores eorum, quod Orti Lehoarriz faciet ut lingua Nauarrorum dicatur unamaizter et Açezari Umea faciet buruçagui, quem voluerit"

Per çò que hè ara realitat lingüística de Navarra cau nomenar qu'ena epòca medievau coexistien dues comunitats lingüístiques: d'un costat era de parlar aragonés estenuda ath sud de Navarra pendent era dominacion musulmana, e der aute costat, era que contunhèc de conservar era sua lengua prerromana, era euscarà.

Navarra: encara qu'existissen diuèrses etimologies sus eth toponim, generauments s'indique que proven deth basc medievau *Nabarra* que signifie: "Era grana lana apròp des montanhes", derivat ath sòn torn deth tèrme basc "nava".

Un viatge dit tot açò e sense assimilar ua lengua damb era auta, ei legitim, en çò que hè as vestigis dera antica lengua aquitana, de cercar aproximacions e similituds, explicacions etimologiques en *euskera* supausant que, deth punt d'enguarda lingüístic e de vocabulari, constituís ua resultat des paraules, arraitzes, desinències que s'an conservat d'aqueri idiòmes pireneics, qu'a constituït era lengua des antics aquitans, e qu'actuauments demoren ena toponímia e ena lengua des aranesi, gascons, ribagorçans, palharesi, aragonesi, andorrans, etc.

Podem trapar enes nòms pròpris o fòrça viatges enes toponims dera Aquitània antica o ena sua composicion, ua quantitat de radicaus dera antica lengua aquitana que podem explicar-les en tot apressar-mos ath basc. Bèri nòms son identics a quauqu'uns dera lengua basca entà que non pogam negar pas era relacion entre eri.

Nòms coma "andere", "nescato", "cison" o "gison" que trapam enes inscripcions tant dera Val d'Aran (Escunhau), coma de Comenge (Siradan) son parièras o lèu parièras a *andere* (hemna, ama, domina), *neskato*, diminutiu de *neska* (gojata) o *gizon* (òme).

En tot hèr un repàs ara mitologia antica de Comenge e dera Val d'Aran, abans dera arribada des romans damb eth sòn panteon e era conseqüenta latinizacion de fòrça divinitats indigènes e nòms pròpris des que hèn es aufrenes, trapam, segontes es vestigis arqueologics que mos an arribat, inscripcions damb es nòms "andossus", "andoxus", "andoxpo", "andosten" qu'an eth radica *and-* fòrça apròp der adjectiu basc *andi* (gran). "Andossus" ei a tocar des divinitats e qu'apareish coma un adjectiu epítet, çò que confirmarie aguesta etimologia.

Nòms coma "belex", "bihoxus", "bihossis", "harsus", "oxson" s'apròpen plan as nòms bascos de: *beltx* (nere); *bihotz* (còr); *arz* (os); *oxo* (lop). "Lohisus", e tanben "Lohitton" ei fòrça propèr ath basc *lohitz* (barratge). Eth prefixe *har-* en nòms coma "harbelex", "harontarr", dilhèu se pòt identificar damb eth basc *ar*, *arri* (pèira, ròca). Atau es nòms aquitans coma "belex", "belexconis", "harbelex" o "aherbelste", divinitat des vals de Lushon, serie eth diu dera pèira de lòsa o ròca nera. "Leherenn" poirie èster eth prumèr des dius; en basc *ler* o *leher* (prumèr). "Ilun" o "ilunus", eth diu dera escuritat, *ilhun* (escur, nere); "arrixo", "arri" (arròca, pèira, malh); *arrizu* (arrocassós).

Baeserte, divinitat des bòsqui representada per un sanglièr, segontes era inscripcion der autar votiu trapat enes poblacions comengeses de Seilhan e Gordan; era origina etimologica la podem trapar ena paraula basca *basa* (bòsc, seuva, lòc damb arbes) e en madeish *basurde* (sanglièr, pòrc sauvatge), qu'a contunhat balhant nòm ath lòc de Basert e a on eth sòn santuari pagan dèc lòc a lheuar ua ermita consagrada a Nôtre Dame du Basert.

Era etimologia de Barbasan, pòble dera Varossa, mos pòt hèr a pensar ena traduccion de ribèra deth gran bòsc. Aberris nòm dera divinitat, dilhèu incomplet, conten era paraula *berri* que volerie díder nau, dera madeisha *faïçon* que trobam en Besiberri.

Segontes Caro Baroja era ceca de Bolscan hè allusion ara Uèsca des escrivans classicos. Era terminason *-n* sembla èster era madeisha qu'era deth locatiu basc *-n* qu'ei era madeisha qu'era deth latin *-ae*. Dera madeisha manèra, quan liegem *donostian* vò díder: en Donosti o en San Sebastian, se liegem *bolscan* volerie díder: en Uèsca. Ath dessús d'açò poiriem díder qu'etimologicament era òsca (*muesca* o *huesca*) que forme era montanha ath dessús dera vila de Uèsca poirie èster era que darie nòm ath primèr poblat originari dera vila.

Era lengua autoctòna deth nòrd d'Aragon, er *euskera*, era que dèc nòm ad aguesta tèrra (Aragon procedís deth basc *Aragona*, en tot èster utilizada aguesta forma basca enes manuscrits de Sancho eth Major), s'auie ja perdut entà tostemp, e damb era, eth passat basc des tèrres aragoneses.

Eth diu Gar de qui s'an trobat infinitat d'autars votius dedicadi ara sua invocacion o en accion de gràcies pes mercés recebudes e deth quau eth santuari se trapaue en actuau Pic de Gar (apròp de Sent Biat), e que mos apròpe ara paraula basca *garai* (nautada, lòc naut), tanben mos apròpe ara arraitz de Garòs, Montgarri o Garona, dilhèu arriu que ven de naut, paraula composada dera arraitz basca *gar-* e deth substantiu *ona / one* (corrent d'aigua, arriu) d'aquiu era explicacion des terminasons de d'auti arrius de França com eth Saòna (Saône) o eth Ròse (Rhône).

Per contra, Mascaray mos apòrte era informacion qu'ath delà dera Garona damb majuscules que nèish ena Val d'Aran e mòr ena Gironda, en Atlantic, en tèrme de Bardaxin eth barranc dera Garona apòrte es sues aigües ar Ésera, e tanben i è Santa Maria de Garoña en Burgos, damb ua referéncia hèta per Coromines en sòn *Onomasticon Cataloniae*, IV, pag. 319: "Es muy significativo por el carácter fluvial: 'illos medios kannares del vado de Garonna' en un documento de Oña 967; y un pueblo Garoña, junto al río y valle de Tobalina (Burgos) ya Garonna en un documento de 1270". Tot açò tostemp hè referéncia a fluxe d'aigua o arriu. Autant ena Val d'Aran, coma per exemple ena Artiga de Lin es petiti còrsi d'aigua les coneishem damb eth nòm de garonetes, eth madeish nòm qu'en Pirenèu de Uèsca hè allusion a La Garona de Campo, La Garona de los Molinos o La Garoneta Cullibert... en tot hèr tostemp referéncia a còrsi d'aigua. Seguint damb eth rasonament de Mascaray, tada eth Garona vierie deth mot *ur* (aigua) completada en començament de paraula pera protèsi de /g/ ei a díder *gur-* mès er adjectiu *on* (bona), eth pronòm relatiu *-n* que pòrte eth vèrb auxiliar elliptic e qu'ath finau de composicion pren era forma *-na*: *gur-on-na* (Guronna), era aigua qu'ei bona. Damb era desassimillacion de *-nn-* en *-nd-* Guronna passarie a èster Guronda e d'aquiu a Gironda / Gironde.

En Garin, pòble deth Larbost lushonés, tanben trobam era arraitz *gar-* maugrat que cau díder que damb eth madeish nòm trobam eth pòble de Garin en Guipóscoa e eth substantiu *gari* que mos apròpe ath significat de blat o horment que, damb eth finau en *-ain / -in* tanben mos

indique era posicion de nautada. Poirie èster que Garin mos apropèsse ath significat de blat o horment en nautada.

Eth nòm de Beisiris barre en sòn acabament damb era paraula *iri* (pòble, vila, lòc abitat). Harausus, epitèt deth diu Boccus mos apròpe ath basc *arauts* (farrèr). En Idiatte eth radica *idi-* se semble ar euskèra *idi* (bò), encara que me cau remarcar qu'er auditòri qu'aguí quan parlè d'açò en Urdazubi (Navarra) pòble d'Axular, membres dera Euskalzaindia (era Reau Academia dera Lengua Basca) me heren era observacion que *ili*, *iri* se pòt auer transformat en *idi*.

Dera madeisha manèra que pòbles com Irgo, ath costat de Pont de Suert, ena Ribagòrça, mos pòden hèr a pensar en *Iri-Goi* pòble de naut, o de mès ensús, eth nòm antic de Lascar ath costat de Pau enes documents dera Edat Mieja ère Lascurris a on se pòt veir era desinècia -*iri* o -*uri* qu'en basc serie vila, pòble.

Iscittus mos hè a pensar ena paraula basca *eski* (vèrn, *Alnus glutinosa*). Lurgorr, dilhèu d'*ilur* (vila, pòble) e *gorri* (ròi, arrò, vermelh).

Es pòbles de Les ena Val d'Aran o Lez en Bavartés, e tanben er arriu Lez, que nèish en massís deth Maubèrme e passe peth Coserans, eth pòble de Llesp ena val de Boí o er arriu Ésera e era val que pren eth sòn nòm mos hèr a pensar ena paraula basca *lez-leza-leze-lize-leize* es madeishes que dan nòm ath pòble de Leiza / Leitz de Navarra e ar arriu e ara val de Leizaran / Leitzaran entre Navarra e Guipóscoa, damb eth significat de hons, trau, tuta, orga o honada, e ei fòrça facil de pensar que toti aguesti paratges visti d'ua mieja nautada ena montanha non deishauen d'èster eth hons des sues vals. Se seguim pensant mos podem hèr ara idea qu'a mesura qu'era morena glaciau auançaue peth hons e pera part mès pregona d'aguestes vals aquiui ei a on demorèc mès temps eth gèu, e que quan se delic originèc es lacs e es vals dera epòca glaciau. Mès tard sigueren aguesti paratges inospits e maumerents enquiara sua dessecacion demorant mès tard a on se poderen installar es poblants en tot cercar es lanes entath cultiu qu'auien demorat lòcs fertils dempús der arrossegament des morenes ath hons des vals e mès tard des còrsi d'aigua.

Ena toponimia actuau de tota era serrada pirenenca, tant en aiguaversant nòrd com en aiguaversant sud, i trapam nombroses denominacions geografiques, nòms de montanhes, de pòrts, d'arriulets, barrancs, torrents, pòbles que son comuns damb nòms bascos de Sola, Navarra o Lapurdi. Es denominacions contien radicaus que son de bon reconéisher a trauès dera lengua basca actuau. Tanben cau díder qu'aguesta toponímia pèrd aguesta arraitz basca a mesura que mos aluenham des montanhes des Pirenèus e mos adreçam tara Aquitània mès planèra; pròva aguesta, qu'er antic pòble pirenenc se tenguec mès fidèu ath sòn substrat qu'ena lana. Atau podem díder que trapam un gran nombre de nòms de montanhes e de localitats damb era particula *harri*, *arri* (pèira, ròca). Atau Montgarri, ena Val d'Aran, Llastarri en Pallars, era montanha d'Arri, ath cant de Sent Biat; era montanha d'Arri e eth tuc d'Arenc ena Varossa.

Es terminasons en -*ar* e -*er* aquitanes les podem relacionar damb era terminason -*arr* basca e qu'indique origina, nacionalitat, raça, familia o pertanhença a ua societat o a un grop, per exemple *lesakarr* o *donostiarr* signifie originari o que pertanh a Lesaka o Donosti. Nòms aquitans que trobam son Bontar, Hacoltarris o Hotarris. Toponims damb era particula -*arre* son Escalarre, Unarre, Bonestarre, Ginestarre, Noarre, en Pallars; Lascuarre, Llaguarres, Benavarri, (de *be* – *naba* – *barri*, grana lana ena zòna baisha) ena Ribagòrça de Uèsc, eth tuc de Pecarre ena val d'Aura, o eth Plan d'Arrens en Baish Aran, tèrmes de Bausen, Hòs e Mèles.

Damb era terminason en *-erre*, trobam Jabierre, Liguierre, Espierre en Pirenèu d'Òsca; en *-erri*, Esterri d'Àneu, Esterri de Cardòs, Gerri, Igüerri, Güerri, Uèrri en Pallars e en Aran e que dilhèu poguen gèsser d'un antic *Iz-gorri* que passèc a *I-gorri* e dempús a *Igüerri* o *Güerri* e que la podem revirar pera grincha arroja. Besiberri o Bisiberri, de *bizi* (vida, viu, qu'a vida, que va viste, de forma hòrta, intensa) e damb era assimillacion de *e-i / i-e* coma ditz Mascaray, en mès der adjectiu *berri* que signifie nau e que poiriem tradusir per aigües viues naues en tot hèr allusion ad aqueth moment qu'ath començament der estiu era montanha de Besiberri s'aumplís d'aqueres aigües rapidas, viues, esglumoses e shebitejaires; en *-orre*, Llavorre e Lladorre en Pallars; aguest darrèr damb eth substantiu *-dorre*, que se pòt tradusir per tor de defensa o casa d'ua proporcion fòrça mès nauta qu'ampla.

Tanben trapam nòms des poblacions com Arròs, Arró, Arres, ena Val d'Aran, val der Arròs enes Pirenèus Nauts, Arròs en Pallars, Argut, Arlòs en Naut Comenge, Arroust, Arret en Coserans, Àrreu (val d'Aura), que mos hèn a intuir aqueth radica en *-arri*, *-harri* deth quau parlàuem.

Era paraula Arró tanben mos pòt hèr a pensar en *arro*, *arru* barranc, o atau com mos ditz Bienvenido Mascaray qu'ena lengua basca dera tribu des *oskidates montani*, en Arròs s'amassen er adjectiu *arro* (ardit, insolent, capinaut) e eth sufixe *-os* (proprietat de) que se pòt tradusir pera proprietat der (òme) ardit. D'auti especialistes, coma Narbarte, ven segura, en un aute dialècte basc ena paraula Arròs, era etimologia d'*arrotz*, ei a díder forastèr e en Arres era ellipsi *arrese* de *arri-ese / etxe*, casa de pèira. Dera madeisha manèra, eth santuari dera Mare de Déu d'Arboló, que garde tara Noguera Pallaresa e dera parròquia d'Arcalís, en Pallars, mos pòt hèr a pensar en madeish nòm que trobam en un parçan en Vitoria-Gasteiz e en quauque nòm de familha damb era composicion *ar-bolo* o *ar-bulo* e damb era significacion de mòla de pèira.

Es particules *ili* o *iri* que trapam ena paraula Iliberris, o enes sues variantes Iluberris o Ilumberris que se manifesten en actuau País Basc jos era forma basca modèrna d'Iriberris o Irunberri, d'*iri*, *irun* (pòble, ciutat); *berri* (nau/naua), e que tanben se reflèxe ena inscripcion dera labada trapada en pòble d'Escunhau: "Ilurberrixo Anderexo", non ei pròpriaments deth hons pirenenc dera lengua basca, an passat dera lengua iberica ad aguesta auta. En Gasconha, er antic nòm deth caplòc des Ausci (Aush) siguec Eliberris. Ena madeisha region, tar èst, apròp dera termièra damb es Convenae e des Tolosates, era ciutat de Lombers (ena Edat Mieja, Lomberz) ei tanben ua antica Ilumberris, atau coma Lombèrs, en Lengadòc (en departament deth Tarn) e Lumbier en Navarra. En Comenge, era localitat de Lombrés, ath cant de Nistòs, eth nòm deth quau s'apròpe as precedents (damb era metatèsi dera r) deuec èster tanben ua antica Ilumberris.

En tot liéger eth libe de Mascaray *De Ribagorza a Tartesos*, ena plana 102 trobam era notícia trèta de *Guías de Huesca. Ribagorza* ena qu'es autors, Ramón Lasaosa e Miguel Ortega, quan parlen deth pòble d'Aneto diden: "Último pueblo altoaragonés antes de llegar al Valle de Arán, dió nombre al pico de Aneto, antes de la Malahía, el más alto del Pirineo (3.404 m.) por ser cerca de esta población donde el ruso Tchihatcheff y el conde francés Albert de Franqueville establecieron su campamento para coronar dicho pico por primera vez en 1.848". Era paraula *mala*, tostemp segon Mascaray, a era significacion de massa de tèrra e pèires arrossegades per un torrent. Eth madeish element comun le trobam en Malahía (Aneto), Maladeta, Bachimala, Vinhamala (Vignemale), o era Vathmala (Bethmale) en

Arièja o er arriu Malo en Naut Aran. Era allusion as morenes glaciaus de massa de tèrra e pèires arrossegades semblarie que se tròbe de manèra latent en toti aguesti toponims.

Nòms analògs se trapen enes Pirenèus e ena Aquitània: Ilurio (Auloron), capitau iluronenca. Eth nòm dera val de Loron, en Comenge, a coma etimologia eth madeish qu'eth dera divinitat pirenenca Iluro (dilhèu diu dera val deth sòn nòm). Dera madeisha faïçon trobam era localitat de Loras de Varossa (Loures-Barousse) -Lura o Lora enes tèxtes medievaus- que se tiem en compde era aferèsi dera i- ena antiquitat deuec auer eth nòm d'Ilura. Eth nòm de Lorda que trapam tant ena celèbra ciutat deth Lavedan com en Comenge, Lourde de Saint Pé en Frontinhes damb es nòms medievaus de Lorda o Lurda deguec èster ena antiquitat ua auta Ilurda.

Eth nòm de Calagorris o Calagurris que trapam tant en diferents lòcs d'influéncia iberica, atau coma ena ciutat vascona de Calagurris Fibularia (Calahorra, ath cant de Logroño), tanben la trapam en Comenge en emplaçament dera actuau Sent Martòri (Saint Martory). Segontes Lizop, aguest nòm serie compausat per dues paraules, ua d'italo-cèlta o celtica: *cala* (hònt, arriuet, sorça); era auta, iberica, incorporada ath basc actuau: *gorri* (vermelh). Atau, Calagorris o Calagurris serie eth arriuet vermelh. Aguest nòm se les a dat as localitats bastides ath cant des hònts o des còrsi d'aigua vermelhosi en passar per terrenes compausadi d'argiles ferruginoses.

Eth nòm deth pòble des Bigerri o Bigerrions a originat eth nòm deth país de Bigòrra, eth d'un lòc en Comenge: Begorre e, evidentaments, era region de Gasconha: Bigòrra. Era origina auem de trapar-la, com eth de Baigorry, localitat basca qu'apareish en documents deth sègle X e XI jos era forma arcaïca de Bigur (vallis Bigur) e mès tard Beyguer o Bayguer. Analogament trapam en Navarra: Viguria (Biguria). Era etimologia ei era de *Ibai-gorri*, arriuet o arriu vermelh. Sinonim de Calagorri, ei a díder, arriuet vermelh.

Trapam ena region de Cautarés (Cauterets) eth pòrt d'Andòrra. Er antic *oppidum* de Saint-Latzer ena epòca romana siguec designat damb eth nòm de Castrum Bigòrra e enes tèxtes medievaus trapam es nòms d'Òrra o Andòrra, atau coma era ciutat d'Andorra la Vella (Andorra la Vella) eth madeish Principat o tanben eth pòble d'Andorra en terres de Teruel. En aguesta paraula i a er adjectiu iberic *and*, o basc *andi* (gran) e era paraula italo-cèlta *ur*, que se consèrve en euskèra e que signifie aigua. Atau, Andurra o Andòrra poirie èster: "era grana aigua".

Es radicaus *urd*, *ust*, que mos dan ua idia de planèr la trapam enes nòms deth còth d'Ordisseto, en pòble d'Orda (ena Varossa), tuc de Lustou, (val d'Aura), en Larbost, en lushonés, ena val e pòble d'Uston en Naut Coserans.

En pòble d'Isaort (Yzaourt, Yasaortium ena documentacion antica deth Bisbat de Comenge) semble trapar-se eth radicaus *itsa-*, *itza-* (aigua) que se localize en un gran nombre de localitats.

Mos ditz Mascaray en *El Misterio de la Ribagorza* qu'ua comunitat de bascos, integrada per ua tribu, que poirien èster es Oskidates montani, o per mès d'ua, amassadi per ligams de parentatge e lengua, demorèren ena Ribagòrça, eth Pagus Chivistanus e ena Val d'Aran. Era toponimia non hè que repetir-se autant en un parçan com en aute. Ei per aquerò que bèth temps parlam d'un madeish pòble, d'ua madeisha lengua, ues madeishes formes d'activitats autant pastoraus com agricòles. Pensi en quauquarren que de tostem m'a cridat era atencion e son es mèrques des cases e deth bestiar. Un pialèr d'aguestes mèrques se repetissen autant

ena Ribagòrça, ena Vall de Boí, ena Val d'Aran, e en tot eth lushonés: Banhèras, Artiga, Sent Mamet o es vals de Güelh o deth Larbost. Un trabalh detalhat de tot aqueth alfabet d'aqueres persones qu'en aqueri moments arcaïcs non sabien liéger ne escriuer segur que mos harie a descurbir fòrça causes qu'en aguesti moments encara mos passen inapercebudes. En aqueres representacions grafiques e plastiques i a un pialèr d'informacion que tada eri ère evident a e tà nosati encara ei fòrça desconeishuda ath dia aué. Era utilizacion d'uns madeishi utisi, dera concepcion des lotjaments e des bordaus, es formes de vida, eth minjar, es costums, eth regim de vida familiar e social, atau coma es credences, etc., mos apròpen un pialèr mès tota aquera relacion ancestrau existent.

En tot seguir es explicacions de Mascaray mos hè a descurbir qu'era paraula Joeu embarre tot eth secret deth fenomèn carstic que se passe quan era aigua que baishe des glacères de Tempestats, Barrancs e Aneto, tot en versant mediterraneu, se hique laguens deth Forau d'Aigualluts des aragonesi (Trou de Toro, que'n diden es francesi) tà aparéisher quauques ores mès tard en Uelhs deth Joeu, ena Artiga de Lin, dejà en versant atlantic. Seguí Mascaray dident qu'eth conjunt Jo-ohe-u = Joe-u = Joeu vò díder quauquarren atau coma: va a parar era vena d'aigua, e Uelh de Joeu ei eth uelh a on va a parar era vena d'aigua, en tot explicar damb aquera etimologia qu'es pròves hètes de manèra empirica per espeleològ francés Norbert Casteret en 1931 damb era fluoresceïna depositada en Forau d'Aigualluts e qu'apareishec ores mès tard en Uelh deth Joeu, dejà ère coneishut per antic pòble que dominaue un e er aute versant dera montanha.

Era paraula Aran, que signifie "val", balhe eth nòm de manèra pròpria ara Val d'Aran. Açò mos informe qu'en moment dera latinizacion se capte eth significat de *haran / aran*, "val" e se torne a batiar damb era paraula latina *vallis*. En repetir-se eth nòm en latin e ena lengua indigèna, apareish eth concèpte de val dus viatges, dilhèu per perder-se en bèth moment era concepcion de significat dera segona. Totun, ath long dera serrada trapam localitats a on era paraula *aran* ei part deth nòm, coma Arànsen e Bescaran, apròp dera Seu d'Urgell o Besaràn, apròp de Biescas. D'ua madeisha faïçon podem remarcar Aranhuet, enes Pirenèus Nauts e Aranvièla en naut Comenge, entre d'auti.

De manèra parièra, coma passèc damb era reïteracion deth significat damb diferents significants ena Val d'Aran, mos trapam damb eth pòble de El Pont de Suert, on era paraula Suert proven des formes *sovere*, *zubiri* (pònt), e en moment dera dominacion romana era naua lengua capte eth significat d'aguesta localitat neishuda ath cant d'un pònt entà trauessar era Noguera Ribagorçana d'ua ribèra ara auta e apareish eth significant en latin *pons-pontis* (pònt). Cau díder qu'es vesins des pòbles propèrs a Pont de Suert quan parlen dera localitat parlen "del Pont", tornam a veir qu'eth significat deth pònt balhe origina ath nòm deth pòble, independentament dera paraula qu'en un moment o un aute age servit tà nomenar-lo. Çò de madeish auem observat damb eth vesiat de Lushon quan parlen dera Val d'Aran. Eri parlen "dera Val" en màger. Autant en un toponim com en aute era concepcion deth significat e dera origina a demorat clar en subconscious. Era madeisha origina deth Pont de Suert a eth pòble de Sòrt en Pallars, *sovere-zubiri*: pònt. E que maugrat qu'a ua origina latina *sobere* (per dessus) en basc s'a mantengut coma *zubiri-zubiria* (pònt) e nosati trobam nòms de familha coma Subirà o Subirada damb aquera accepcion.

Eth radica *mun-* de *munio* (ticolet, pujò, nautada e tanben montanha) lo trapam en infinitat de montanhes e tucs de tota era serrada. Dilhèu eth nòm deth pòble de Montgarri poirie auer era sua origina en *Mun* (*munia*)- *gorri* (montanha arròja o vermelha).

Eth radica *ur-* (aigua) lo localizam en quauqui lòcs damb er antic significat. Atau *Urno* o *Horno* ei eth paratge a on nèish ua plan bona aigua qu'aué aprovedís eth pòble de Vielha. Dera madeisha manèra lo localizam en arriu Oursa (Ursa) e ena val dera madeisha Varossa (*Vallis Ursae*).

Era etimologia de Bagiri en Naut Comenge, madeish nòm qu'ena documentacion medievau se li balhaue ath pòble aranés de Bagergue, poirie èster qu'en tot auer en compde era desinència *-iri* (pòble), e eth radica *ibai* poirie revirar-se peth pòble der arriu: *ibai-iria*.

Era localitat d'Ardièja, ena lana dera Ribèra, ath cant de Sent Gaudenç (Saint Gaudens) arrica en vestigis antics e damb peirères de marme, qu'enes tèxtes medievaus trapam damb eth nòm d'Ardeia, dilhèu mos hèsque a pensar ena paraula basca *ardia*, coma carrièra de pèira o marme. Dilhèu en pòble d'Arties ena Val d'Aran, e en Sent Pèr d'Ardet en Comenge poirien auer un radica comun sense desbrembar aquera arraitz de *hartz-artz* (os) que mos pòt hèr a pensar en Arties, Valarties o Montardo / Montarto sense desbrembar Lus (Luz Ardiden) o Sent Pèr d'Ardet enes Frontinhes e es sues inscripcions trobades en diferenti autars votius gallo-romans tara divinitat *Arteh*, *Artehe* o *Artahe* ara que segontes assegure de Marliave, diferenti etnològs bascos auancen era ipotèsi dera etimologia gessuda der euskara *haritza* (casse), apropant-mos ar antic culte as arbes.

Tanben auem de díder qu'es caractèrs fonetics dera lengua gascona semblauen as leis dera fonetica basca e s'explicauen pera deformacion deth latin segontes era influéncia d'ua lengua anteriora que poirie èster ua antica lengua pirenenca o basca. Atau, es principaus caractèrs comuns son:

Eth desterrament deth son /V/ remplaçat tostemps peth son bilabiau /B/.

Era supression deth son /F/ remplaçat per /H/, a viatges muda e a viatges aspirada.

Abséncia dera /R/ iniciau. Era /R/ s'introdusic damb eth prefixe A e se redoble: arròda, arribèra...

Conversion dera /L/ entre vocaus per /R/.

Era supression dera /N/ intervocalica enes grops MB, ND, era assimilacion dera /B/ ara /M/ e dera /D/ ara /N/, en tot doblar-se en MM e NN.

Totes aquestes caracteristiques existissen tanben en basc e ena màger part des nòms indigènes son reprodusi enes inscripcions pirenenques.

Deishant de costat era toponímia, i a paraules dera lengua correnta, era màger part des viatges corresponentes ath sector primari, que sauven aquesta origina preromana, que trapam analogies damb era lengua basca actuau. Atau, profitant part deth trabalh elaborat per amic Frederic Vergés Bartau, trapam:

Esquèr, *esquer*

Acacià, *arkesi*

Bòrda, bordeta, bordau, *bòrda* qu'a balhat eth nòm a lòcs com Es Bòrdes, Era Bordeta, ena Val d'Aran, Les Bordes ena Ribagòrça, Eras Bòrdas de Ribèra en Comenge o Eras Bòrdas de Les en Coserans, entre d'auti.

Artiga, artigau, *artiga*, *artica*. Trapam diferents toponims, coma eth pòble d'Artiga en lushonés; era Artiga de Lin en tèrme d'Es Bòrdes; es Artigaus, en pòble de Les; Artigarig, Artiguetes, Artiganaut en diferenti lòcs dera Val d'Aran, Artigascon en bòsc de Bots, Naut Comenge.

Amorro/a, *amurri* / *amurru*.

Bisca / biscar, *bizkar* damb era traduccion literau d'esquia o part de naut d'un monte qu'en aranés da nòm ath tirant superior deth losat que forme era capièra e sus era que repòsen es cabirons. Cau díder qu'era Biskar Besta basca non ei ua auta qu'era Hèsta deth Ram deth Losat tà hestejar er acabament d'auer cubertat ua casa o ua bastissa.

Mano/a, *mando*.

Mardan, *marro* / *marraka*.

Sergalh, *segalh*, *sirgalh*, *sergalha*, *sergalha*, *segalha*.

Ierlis, *gerli*.

Lits, lit, alits, litsada, *luta* / *alutia* / *talutium* / *lutak*.

Labardau, *labar*.

Mòga, muga, bòga, *muga* (cognòm toponimic que trapam enes familhes araneses).

Arto, *arto*, *arte* (euse, casse), *arte* (espaci intermedi), *arto* (milh), o dera composicion *art*, *artola* / *artolaza* / *artolha* (cabana de pastors ena montanha). Toponims: eth Arto deth Mieï e eth Arto de Naut, andús en tèrme de Betren (Val d'Aran).

Laston, *lasto*

Sabiu, sebiu, sibiu, *Sabi*. Dita: iuèrn de sibiu... (iuèrn de pòc de minjar, iuèrn dur de passar).

Òsca, osca, Uesca (exemple: ua òsca ena pica o ena destrau o en guinhauet).

Arrian, arrianglo, ariango, *arrano*.

Caparra, *kaparra*. Maugrat que *kaparra* en basc ei arrominguèra, era laparra se teng ar òme o ar animau coma tau.

Isard, *izard*. Dilhèu pera plapa blanca coma estela qu'an aguesti animaús ena cara.

Dit tot açò, sense entrar en analisis medicaús e forenses sus es estructures cranianes e es grops sanguins que, dejà sabem que se repetissen e se semblen es deth País Basc damb es dera gent des vals pirenenques, jo acabaria damb ua frasa qu'è dit adès: eth pòble basc ei

prohondaments emparentat, des des sues orígenes, damb eth pòble pirenenc; era lengua basca, er *euskera*, ei lèu, damb tota seguretat, eth testimòni viu des lengües parlades en Pirenèu ena epòca paleolítica, ce que mos hè a pensar qu'eth pòble euskaldun ei era mès pura representacion viua deth mès antic pòble pirenenc.

Bibliografia

- BOSCH-GIMPERA, P. *La Arqueología prerromana hispanica*, Barcelona, 1919.
- CARO BAROJA, Julio. *Sobre la lengua vasca y el vasco iberismo*. Txertoa: San Sebastián, 1988 (tresau edicion).
- CARO BAROJA, Julio. *Los Vascos*. Ediciones Istmo SA: Madrid, 1971.
- CESAR, Jules. *Bellum Gallicum* (Edit. et traduct. L-A- Constans, coll. Guillaume Budé, 1926).
- LIZOP, Raymond. *Le Comminges et le Couserans avant la Domination Romaine*. Tolosa: Edouart Privat. Paris: Henri Didier, 1931.
- LIZOP, Raymond. *Histoire de deux cités gallo-romaines. Les Convenae et les Consorani (Comminges et Couserans)*. Tolosa: Edouart Privat. Paris: Henri Didier, 1931.
- MARLIAVE, Olivier de. *Histoire de l'Ours dans les Pyrénées. De la préhistoire à la réintroduction*. Éditions Sud Ouest: Luçon, 2000.
- MASCARAY SIN, Bienvenido. *El Misterio de La Ribagorza*. Gráficas Alós: Huesca, 2000.
- MASCARAY SIN, Bienvenido. *De Ribagorza a Tartesos*. Edit. Elena Mascaray Montón: Pamplona, 2002.
- MICHELENA, Luis. *Apellidos vascos*. Txertoa: San Sebastián, 1997 (cincau edicion).
- MONTOYA e PARRA, Jèp de. *Vademecum Aranense. Era Val d'Aran a trauèrs era sua lengua (sègles XII-XX)*. Conselh Generau d'Aran. Arts e Gràfiques Bobala, S.L. Lhèida 1999 (prumèra edicion).
- NARBARTE IRAOLA, N. *Diccionario de apellidos vascos*. Txertoa: San Sebastián, 1997 (setau edición).
- REVISTA DE ARCHIVOS BIBLIOTECAS Y MUSEOS, Tomo III, 1013.
- SACAZE, Julien. *Inscriptions antiques des Pyrénées*. Tolosa: Privat, 1892 (tirage strictement limité à trois cents exemplaires. Réédition réalisée d'après l'exemplaire de la Bibliothèque municipale de Toulouse). Imprimerie Dumas: Saint Étienne, 1990.
- SARRIEU, Bernard. *Les marques d'Objets dans le Pays de Luchon – Les noms de personnes en Haute-Gascogne*. Imprimerie et Librairie Abadie: Sent Gaudenç, 1927.
- SARRIEU, Bernard. *Morceaux choisis*. Bibliouteco dera 'Scolo dera Pireneos. Imp. Y. Mauri: Sent Guironç, 1977.
- SOULÉ DE LAFONT, Marjorie et Èric. Préface de Jacques Jolfres, Légendes et introduction du Val d'Aran, Jèp de Montoya, Traduction français-espagnol et espagnol-français Françoise Eleta. *Comminges et Val d'Aran vus du ciel - Val d'Aran y Comminges vistos desde el cielo*. Aéro Photo Pyrénées: Teve, 2002
- VERGÉS BARTAU, Frederic. "Vocabulari de paraules araneses damb possible origen basc" [inedit].

Jèp de Montoya e Parra
 Institut d' Estudis Ilerdencs dera Deputacion de Lhèida
j.montoya@aran.org